

Вісник НАН України. №4 2001

Л. РУДЕНКО,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту географії НАНУ,
С. ЛІСОВСЬКИЙ,
докторант Інституту географії НАНУ

**ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ**

Для ХХ століття характерне безпрецедентне зростання світової економіки. В останні його роки за один день вироблялося стільки товарів, скільки їх було випущено за весь 1900 р. Небачено зросла кількість населення планети: на початку століття вона становила 1,6 млрд. осіб, а у 1999 р. — понад 6 млрд. Тобто щорічний приріст — близько 100 млн. осіб. Загальновідомо, що економічне зростання і збільшення чисельності населення супроводжувалося безжалісним використанням природно-ресурсного потенціалу регіонів. Настав час, коли має запанувати нове розуміння розвитку.

Світова спільнота опрацює напрям збалансованого економічного, соціального і екологічного розвитку регіонів згідно з прийнятим у 1992 р. в Ріо-де Жанейро на Конференції ООН з питань охорони навколишнього середовища і розвитку «Порядком денним на ХХІ ст.» Саме це століття має стати визначальним в історії розвитку цивілізації. Чи зуміє Людство збалансувати техногенний вплив на довкілля з можливостями Природи щодо відтворення його первинних властивостей та компонентів? Чи зможе воно розвиватися, не погіршуючи умов життя живих організмів?

Другим моментом, важливим для раціонального використання природно-ресурсного потенціалу, є те, що розвиток Суспільства у ХХІ ст. базуватиметься, в основному, на інноваціях, нових технологіях і освоєнні інформаційних потоків.

Україна має не тільки різноманітний, а й потужний природно-ресурсний потенціал (ПРП). Найбільше у нас мінеральних, земельних і рекреаційних ресурсів. Протягом попередньої історії розвитку держави активно використовувалися саме мінеральні і земельні ресурси. Це спричинило зростання промислових агломерацій, де панувало виробництво продуктів паливно-енергетичного, металургійного, хімічного, будівельного та інших міжгалузевих комплексів. Близько 50 промислових вузлів України й досі мають чітку природно-ресурсну орієнтацію. Територіальний розподіл ПРП нерівномірний, що позначається на галузевій і територіальній структурі регіонів. Саме територіальна концентрація промислового виробництва у поєднанні з недосконалими технологіями призвела до погіршення природних властивостей ландшафтів.

Своєрідність географічного положення України, її природних умов, ресурсного та наукового потенціалу, стану економіки і трансформаційних процесів у суспільстві, пов'язаних із зміною орієнтирів соціального розвитку, породжує чимало проблем на шляху економічного зростання.

Розглянемо специфіку одного із факторів економічного зростання — природно-ресурсного потенціалу території України (без акваторії). У зв'язку з цим коротко нагадаємо, що природно-ресурсний потенціал території характеризується сукупною продуктивністю її природних ресурсів як засобів виробництва і предметів споживання. Ці характеристики виражаються у їхній споживчій вартості. Розрізняють сучасну і потенційну продуктивність природних ресурсів. Потенційна характеризує максимально можливу ефективність використання їх у господарстві. Такої ефективності теоретично можна досягти вже на сучасному етапі розвитку продуктивних сил держави, за умови оптимальної відповідності фактичної структури природокористування історично сформованій специфіці місцевих природно-економічних, соціальних та інших умов.

Цілком зрозуміло, що у програмах розвитку регіонів важливе місце посідає оцінка ПРП: його запасів, якості та умов освоєння, а також розрахунки витрат на освоєння окремих видів ресурсів. Важливо порівняти ці витрати з ринковими цінами на такі ж види ресурсів. Оцінюючи ресурси, слід враховувати, що освоєння їх окремих видів не є ізольованим процесом. Наприклад, внаслідок видобування вугілля змінюються якість і стан інших ресурсів — земельних, водних тощо.

Розглядаючи питання економічного зростання в Україні у ХХІ ст., необхідно брати до уваги *стан забезпеченості населення і території держави основними природними ресурсами*, кількість і якість яких визначають можливості створення для населення повноцінних умов проживання. До таких насамперед можна віднести мінеральні, земельні, водні, лісові ресурси, власне території як просторового базису існування, ресурси територій, на яких встановлено природоохоронний режим.

При вивченні ПРП необхідно виходити з таких принципових положень:

— на будь-якій території (країна, адміністративна область) сформувався свій комплекс природних ресурсів, між якими існують стійкі взаємозв'язки; чим менша територія, тим вагомішими можуть бути міжресурсні зв'язки, тобто зміна одного ресурсу може викликати зміну інших;

— поняття ПРП слід застосовувати не до окремо взятого природного ресурсу, а до їх сукупності на досліджуваній території;

— сама величина ПРП динамічна, тобто змінюється у процесі освоєння; різні форми освоєння природних ресурсів спричинюють різні зміни, а отже, різні рівні економічної та екологічної ефективності цього процесу;

— різні типи динаміки ПРП мають свої часові періоди, протягом яких природних ресурсів вистачить для сталого (стійкого) регіонального розвитку. Тому в програмах стійкого розвитку регіонів оцінка динаміки ПРП має посісти належне місце.

Ми обчислили індекси забезпеченості територій (табл. 1) та населення (табл. 2) основними природними ресурсами навколишнього середовища (про мінеральні, земельні та лісові ресурси буде сказано далі). До таблиць включено дані про світ у цілому (глобально), про північну частину Євразії, яку ще й досі у міжнародних виданнях іноді поділяють на дві частини — територію колишнього СРСР і решту території Європи. У таблицях наведені дані про забезпеченість природними ресурсами Франції, яку зазвичай вітчизняні дослідники обирають з-поміж інших західноєвропейських країн для порівняння з Україною, та Польщі — найближчої західної сусідки нашої держави. Крім того, вміщено аналогічні показники щодо Росії та європейських країн — республік колишнього Радянського Союзу.

Таблиця 1. Забезпеченість територій окремих країн і регіонів світу основними ресурсами навколишнього природного середовища

Регіон	Індекси забезпеченості			Інтегральний індекс забезпеченості
	лісовими ресурсами	захищеними територіями* I-V категорій	ресурсами річкового стоку	
Світ у цілому	1	1	1	
Європа без екс-СРСР	1,05	1,51	1,44	1,33
Франція	0,85	1,38	0,90	1,04
Польща	0,90	1,38	0,51	0,93
Екс-СРСР	1,16	0,46	0,57	0,73
Естонія	1,46	1,33	0,76	1,18
Латвія	0,64	1,70	0,72	1,02
Литва	1,37	1,87	0,83	1,36
Білорусь	1,06	0,17	0,48	0,57
Молдова	0,40	0,05	0,12	0,19
Росія	1,44	0,57	0,69	0,90
Україна	0,54	0,32	0,26	0,37

*Міжнародним союзом охорони природи виділяється шість категорій захищених територій: природні резервати, національні парки, пам'ятки природи, резервати збереження природи, захищені ландшафти або захищені морські акваторії, захищені території як території збалансованого використання природних екосистем.

Як видно з табл. 1, Україна має значно нижчі за світові рівні забезпеченості лісовими і водними ресурсами, а також захищеними територіями.

Частка лісів і лісовкритих територій нашої держави становить 17,03 %. Середньосвітовий показник дорівнює 31,83 %; європейський — 33,45 %. Ще менша частка земельного фонду України припадає на захищені території. Станом на 1 січня 1999 р. загальна площа природно-заповідного фонду України становила 2354,2 тис. га, що дорівнює 3,9 % території держави. Це 4 біосферні і 16 природних заповідників, 10 національних природних парків, 2384 заказники, 2963 пам'ятки природи, 34 дендрологічні парки, 514 парків—пам'яток садово-паркового мистецтва, 22 ботанічні сади, 12 зоологічних парків, 26 регіональних парків, 746 заповідних урочищ. Отже, необхідно значно розширити мережу об'єктів природно-заповідного фонду в державі як обов'язкову умову створення можливостей для її економічного зростання. На цьому, зокрема, наголошено в Указі Президента України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015рр.» (21.09.2000 р.).

В Україні досить низьким є рівень забезпеченості водними ресурсами. На 1 км² її території припадає в середньому 86,8 тис. м³ місцевого річкового стоку, що в 4 рази менше за середньосвітовий рівень і в 5,7 рази менше, ніж у Європі. З усіх європейських країн лише Молдова має менше води, ніж Україна (39,4 тис. м³/км²).

Розрахунки індексів забезпеченості території України лісовими та лісовкритими площами, захищеними територіями і ресурсами місцевого річкового стоку та обчислений на їх основі інтегральний індекс свідчать про незначний рівень забезпеченості нашої держави основними ресурсами навколишнього природного середовища. Він майже втричі нижчий від середньосвітового, у 3,6 рази — від європейського, значно поступається рівню європейських країн — колишніх республік СРСР, крім Молдови.

Іншим важливим чинником є забезпеченість ресурсами в розрахунку на одного мешканця. Вона прямо пропорційна рівневі ресурсозабезпеченості території і обернено — щільності її заселення.

Тут слід акцентувати увагу на тому, що сама територія, як просторовий базис існування людства, належить до найважливіших ресурсів, і боротьба за неї була одним з рушійних факторів світової історії, причиною жорстоких зіткнень на геополітичній арені. Щільність населення в Україні становить 85 осіб/км², у світі в середньому — 43 особи/км². Це фактично означає, що рівень забезпеченості населення України ресурсами майже вдвічі нижчий за світовий.

На пересічного громадянина України припадає 1,17 га суші за середньосвітового показника 2,29 га. Отже, індекс забезпеченості населення територією (табл. 2) порівняно із світовим становить лише 0,51.

Таблиця 2. Забезпеченість населення окремих країн і регіонів світу основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища

	Індекси забезпеченості				Інтегральний індекс забезпеченості
	ресурсами території	лісовими площами	площами захищених територій I-V категорій	ресурсами річкового стоку	
Світ у цілому	1	1	1	1	1
Європа без экс-СРСР	0,41	0,42	0,59	0,59	0,50
Франція	0,42	0,36	0,59	0,37	0,44
Польща	0,35	0,31	0,47	0,18	0,31
Екс-СРСР	3,32	3,85	1,47	1,91	2,64
Естонія	1,21	1,75	1,59	0,92	1,37
Латвія	1,06	0,67	1,76	0,76	1,06
Литва	0,54	0,74	1,00	0,44	0,68
Білорусь	0,90	0,95	0,18	0,43	0,62
Молдова	0,32	0,12	0,01	0,04	0,12
Росія	5,05	7,30	2,82	3,50	4,67
Україна	0,51	0,27	0,18	0,13	0,27

Незначними є й індекси забезпеченості населення лісами (0,27), захищеними територіями (0,18), ресурсами місцевого стоку (0,13). Як наслідок, інтегральний індекс забезпеченості населення України ресурсами навколишнього природного середовища становить лише 0,27, тобто майже вчетверо менший від світового. Це один з найнижчих показників у Європі.

Але нам слід ще з'ясувати внутрішньорегіональні відмінності забезпеченості у межах самої України. Для цього ми використали ті ж підходи, що й у попередніх дослідженнях (лише під час розрахунку індексів забезпеченості регіонів України захищеними територіями використані дані станом на 1 січня 1999 р.).

У табл. 3 і 4 наведено дані про індекси забезпеченості території і населення окремих адміністративних областей, АР Крим основними компонентами природних ресурсів навколишнього природного середовища порівняно із середньоукраїнським рівнем. Відповідно до значень інтегральних індексів регіони поділили на 5 груп: з високим, помірно високим, середнім, помірно низьким та низьким рівнями забезпеченості.

Таблиця 3. Забезпеченість територій регіонів України основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища

Регіони (АР Крим та області)	Ранг	Індекси забезпеченості			Інтегральний індекс забезпеченості	Рівень забезпеченості
		лісовими площами	ресурсами місцевого річкового стоку	площами захищених територій		
Україна	—	1	1	1	1	—
Закарпатська	1	3,40	7,13	2,62	4,38	Високий
Івано-Франківська	2	2,79	3,80	3,40	3,33	
Львівська	3	1,90	2,60	1,11	1,87	
Рівненська	4	2,47	1,34	1,80	1,87	
Хмельницька	5	0,82	1,20	3,56	1,86	

Чернівецька	6	1,27	1,75	1,77	1,83	Помірно високий
Волинська	7	2,08	1,24	1,76	1,69	
Тернопільська	8	0,87	1,51	2,18	1,52	
Житомирська	9	2,20	1,21	0,52	1,31	
Сумська	10	1,12	1,19	1,53	1,28	
Чернігівська	11	1,33	1,25	0,83	1,14	Середній
Київська	12	1,40	0,82	0,29	0,84	
АР Крим	13	0,66	0,39	1,35	0,80	
Полтавська	14	0,51	0,78	0,83	0,71	
Херсонська	15	0,25	0,06	1,80	0,70	
Вінницька	16	0,79	1,07	0,19	0,68	Помірно низький
Черкаська	17	0,93	0,56	0,41	0,63	
Луганська	18	0,69	0,63	0,49	0,60	
Харківська	19	0,74	0,61	0,26	0,54	
Донецька	20	0,36	0,44	0,54	0,45	
Одеська	21	0,32	0,12	0,76	0,40	Низький
Миколаївська	22	0,21	0,27	0,55	0,34	
Запорізька	23	0,12	0,26	0,50	0,29	
Кіровоградська	24	0,33	0,44	0,09	0,29	
Дніпропетровська	25	0,25	0,32	0,21	0,26	

Таблиця 4. Забезпеченість населення регіонів України основними ресурсами навколишнього природного середовища

Регіони (АР Крим та області)	Ранг	Індекси забезпеченості				Інтегральний індекс забезпеченості	Рівень забезпеченості
		територією	ресурсами місцевого річкового стоку	лісовими площами	площами захищених територій		
Україна	—	1	1	1	1	1	—
Закарпатська	1	0,83	5,97	2,74	2,20	2,94	Високий
Волинська	2	1,59	1,98	3,21	2,83	2,40	
Рівненська	3	1,42	1,89	3,42	2,57	2,33	
Чернігівська	4	2,03	2,52	2,63	1,70	2,22	
Івано-Франківська	5	0,80	3,04	2,21	2,74	2,20	
Житомирська	6	1,71	2,08	3,68	0,89	2,09	Помірно високий
Хмельницька	7	1,16	1,39	0,96	4,15	1,92	
Сумська	8	1,45	1,73	1,63	2,24	1,76	
Херсонська	9	1,92	0,11	0,47	3,48	1,50	
Тернопільська	10	0,99	1,50	0,84	2,17	1,38	
Чернівецька	11	0,72	1,27	1,42	1,28	1,17	Середній
Львівська	12	0,66	1,73	1,26	0,74	1,10	
Полтавська	13	1,41	1,10	0,68	1,18	1,09	
Вінницька	14	1,20	1,29	0,89	0,24	0,91	
Черкаська	15	1,18	0,66	1,05	0,50	0,85	
Кіровоградська	16	1,71	0,76	0,58	0,15	0,80	Помірно низький
Миколаївська	17	1,55	0,42	0,32	0,87	0,79	
АР Крим	18	0,86	0,34	0,58	1,20	0,75	
Одеська	19	1,09	0,14	0,32	0,83	0,60	

Луганська	20	0,82	0,52	0,58	0,41	0,58	Низький
Харківська	21	0,87	0,53	0,64	0,22	0,57	
Запорізька	22	1,11	0,29	0,11	0,57	0,52	
Київська	23	0,52	0,44	0,74	0,15	0,46	
Дніпропетровська	24	0,71	0,22	0,16	0,15	0,31	
Донецька	25	0,44	0,19	0,16	0,24	0,26	

До областей з високим рівнем забезпеченості території (табл. 3) належать Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Хмельницька. Всі вони мають вищі від середньодержавних індекси забезпеченості за всіма видами ресурсів (лише у Хмельницькій області менший рівень лісистості). На першому місці Закарпаття, яке має найвище значення інтегрального індексу в Україні, найвищий рівень лісистості та екстремальне значення індексу ресурсів місцевого річкового стоку. Як видно з табл. 3, Хмельницька область має високий рівень індексу забезпеченості площами захищених територій: загальна площа природно-заповідного фонду становить 286,2 тис. га, або майже 14 % території області. Це найвищий показник в Україні.

До другої групи (помірно високий рівень забезпеченості) належать Чернівецька, Волинська, Тернопільська, Житомирська та Сумська області. Найнижчий рівень лісистості мають п'ять малолісних та маловодних областей (Одеська, Миколаївська, Запорізька, Кіровоградська та Дніпропетровська). З причорноморських лише Херсонщина потрапила до групи середньозабезпечених — завдяки великій кількості захищених територій (1,8).

За рівнем ресурсної забезпеченості в розрахунку на душу населення регіони України розподіляються дещо інакше.

Головний фактор, що зумовив ці відмінності, — різна кількість мешканців та неоднакова щільність населення. Внаслідок цього до першої п'ятірки найкраще забезпечені регіони потрапили Закарпатська, Волинська, Рівненська, Чернігівська та Івано-Франківська області. При цьому дві області Українських Карпат посіли свої місця у п'ятірці завдяки високому питомому рівню забезпеченості ресурсами в розрахунку на одиницю площі за менших від середньоукраїнських значень індексу забезпеченості населення власне ресурсами території. Разом з тим Волинська, Рівненська та Чернігівська області отримали місця у першій групі насамперед завдяки невисокій щільності населення. Загалом же у вищезазначених п'яти областях мешкає 6,3 млн. осіб, або лише 12,5 % населення України.

До регіонів з найнижчим значенням інтегрального індексу забезпеченості населення потрапили густозаселені високоурбанізовані Харківська, Запорізька, Київська, Дніпропетровська та Донецька області. В них загалом проживає більше 18 млн. осіб, або 36,5 % всього населення України.

Тепер від розгляду ПРП у цифрах на душу населення перейдемо до загальнішого, але не менш необхідного аналізу таких ресурсів, як мінеральні, земельні та лісові.

Мінеральні ресурси. Станом на початок 2000 р. в Україні виявлено близько 20000 родовищ і проявів 113 видів корисних копалин, з яких 9143 родовища 97 видів корисних копалин мають промислове значення і належать до Державного балансу запасів. До промислового освоєння залучено 3310 родовищ (від 40 до 75 % розвіданих запасів різних видів корисних копалин). На їх базі працює більше 2000 гірничодобувних та переробних підприємств вугільної, нафтодобувної, газової, сланцевої, марганцеворудної, гірничо-хімічної та інших галузей промисловості.

Паливно-енергетичні ресурси України — це нафта, газ, кам'яне та буре вугілля, торф. Горючі корисні копалини представлені газоподібними, рідкими і твердими різновидами. З газоподібних найбільше значення має природний газ (вільний та розчинений). В Україні виявлено 302 родовища газу, більшість з них комплексні. Вільний газ зосереджений у 254 родовищах, з них 162 перебувають у східному регіоні, 64 — у західному, 28 — у південному.

Що ж до інших газоподібних горючих корисних копалин, то видобувався лише газ вугільних родовищ — 383,1 млн. м³ (5,5 % від запасів, що розробляються). Видобуток нафти становив у 1999 р. 2666 тис. т, тобто 2,2 % від запасів, що розробляються, а газового конденсату — 1100 тис. т (1,9 %). Кам'яного вугілля видобували 52557 тис. т (0,53 % від запасів, що розробляються), бурого вугілля — 1108 тис. т (1,05 %), торфу — 651 тис. т (0,11 %).

Існують істотні регіональні відмінності у запасах, видобутку і споживанні палива в Україні (табл. 5), які впливають на хід економічного розвитку її регіонів. Слід зазначити, що паливно-енергетичні ресурси, незважаючи на наявність у надрах значної їх кількості, в тому числі великих родовищ, внутрішні потреби країни не задовольняють.

Таблиця 5. Регіональні відмінності у запасах, видобутку і споживанні палива (кам'яне і буре вугілля, нафта і газовий конденсат, газ природний) станом на 1 січня 2000 р.

Регіони України	Частка регіону щодо загальнодержавного показника (%)

	запаси	видобуток	споживання
АР Крим	0,41	1,7	0,99
Вінницька	0,01	—	2,36
Волинська	0,45	0,38	0,42
Дніпропетровська	24,89	7,00	13,03
Донецька	31,41	31,61	22,60
Житомирська	0,07	0,03	0,66
Закарпатська	0,04	0,00	0,35
Запорізька	0,02	—	5,98
Івано-Франківська	0,25	2,21	5,18
Київська	0,05	0,00	6,04
Кіровоградська	0,56	0,48	0,54
Луганська	30,55	15,38	7,52
Львівська	2,91	4,15	4,15
Миколаївська	—	—	0,89
Одеська	0,06	—	5,99
Полтавська	2,38	14,62	8,42
Рівненська	0,21	0,08	0,88
Сумська	0,53	6,79	1,53
Тернопільська	0,04	0,02	0,46
Харківська	5,12	13,84	5,93
Херсонська	0,01	0,01	1,92
Хмельницька	0,04	0,01	0,77
Черкаська	0,09	0,04	2,13
Чернівецька	0,04	0,10	0,23
Чернігівська	0,26	1,56	1,02

Рудні мінеральні ресурси (металічні корисні копалини) — досить різноманітні. Найпоширеніші з них руди чорних металів.

Україна має великі запаси залізних руд, переважна більшість яких зосереджена у Криворізькому залізрудному басейні, Кременчуцькому та Білозерському залізрудних районах, які разом утворюють район Великого Кривого Рогу. Запаси залізних руд на початок 2000 р. становили 30149536 тис. т, з них розробляється 17500299 тис. т, видобуто у 1999 р. 0,6 % від тих, що розробляються.

За кількістю розвіданих запасів марганцеві руди забезпечують Україні друге місце у світі і перше — серед країн СНД. Основні їх поклади зосереджені у Нікопольському та Велико-Токмацькому родовищах. На початок 2000 р. розроблювані в Україні запаси цих руд становили 218450 тис. т (у двох родовищах). Видобуток у 1999 р. — 5405 тис. т (2,5 % від того, що розробляється).

Серед *руд кольорових металів* найпоширеніші руди алюмінію (боксити). За обсягами виробництва та використання вони посідають у нас друге місце після залізних. Україна має три родовища бокситів на Українському щиті, але вони неконкурентоспроможні порівняно з сировиною, яку імпортують з Гвінеї та Ямайки. Слід більше уваги приділити вивченню умов формування родовищ міді, нікелю, свинцю, цинку, титану.

Руди рідкісних металів — берилію, ванадію, вольфраму, кадмію, кобальту тощо — зосереджені у 40 родовищах, переважно на Українському щиті, у Донбасі.

Руди дорогоцінних металів залягають на Українському щиті, у Донбасі, на Закарпатті. Зараз проводяться пошукові та пошуково-оціночні роботи щодо золота.

Крім того, розвідані запаси розсіяних елементів (германій, скандій), рідкісноземельних та радіоактивних металів.

Нерудні мінеральні ресурси (неметалічні корисні копалини) представлені кількома групами:

а) гірничо-хімічні: апатит, бішофіт, бром, сировина карбонатна (для вапнування ґрунтів, виробництва кормових добавок, для хімічної і цукрової промисловості), калійна, кухонна, магнеєва солі, сірка, фосфорит, фтор;

б) гірничорудні: бурштин, графіт, каолін, озокерит, цеоліт, сировина абразивна, п'єзооптична та ін.;

в) нерудні корисні копалини для металургії: вапняк флюсовий, глина вогнетривка, доломіт для металургії, пісок формувальний та ін.;

г) корисні копалини для будівництва (бітум, вапняк, гіпс, ангідрит, камінь будівельний, сировина скляна, цементна, керамзитова та ін.).

Запаси апатитових руд дають нам змогу створити власну мінерально-сировинну базу, але поки що ми імпортуємо їх з Хібін (Росія).

За кількістю розвіданих запасів кухонної солі Україна посідає третє місце серед країн СНД і є основним її експортером.

За розвіданими запасами сірки нашій країні належить одне з перших місць у світі, а за видобутком і експортом — перше місце серед країн СНД.

Підземні води. Україна має запаси прісних, мінеральних, промислових термальних підземних вод. Розвідано 153 родовища у 23 областях. Обсяг використання запасів низький — 11—18 %. На початок 2000 р. запаси прісних вод розвідано по 921 груповому водозбору, у 1999 р. експлуатувалося лише 563 з них.

Водозабезпечення більшості населених пунктів України базується саме на підземних водах. А Львів, Полтава, Хмельницький повністю споживають тільки їх. У водопостачанні підземні води становлять 54 %.

Короткий огляд мінерально-сировинної бази України дає змогу констатувати, що наша держава дуже багата на корисні копалини, які мають відігравати важливу роль на внутрішньому та світовому ринках. Але нині, в умовах спаду виробництва, зростання цін на енергоносії і транспортні послуги обсяги видобутку практично всіх видів корисних копалин дуже скоротилися.

Разом з тим, останніми роками розвідано багато нових запасів нафти, газу, вугілля, залізних руд, марганцю, титану, гірничо-хімічної сировини тощо. Відкрито нові родовища золота, міді, поліметалів, рідкісних та рідкісноземельних металів. У 1999 р. намітилася деяка стабільність та зростання видобутку природного газу на (1,5 %), вугілля (4 %), залізної руди (2 %), графіту, вапняку, каоліну (10—25 %). І цей прогрес необхідно використати, щоб забезпечити себе і експортувати такі корисні копалини та продукти їх переробки, як залізо, марганець, титан, цирконій, глини бентонітові, графіт, каолін, флюсова сировина, глина вогнетривка, декоративно-облицювальні матеріали. Якщо проводити меться оптимальна політика в галузі освоєння природних ресурсів, наша держава зможе уже в 2010 р. на 82—85 % задовольнити виробництво власною мінеральною сировиною.

Земельним ресурсам у матеріальному виробництві України належить провідне місце серед інших природних ресурсів. Основними користувачами та власниками землі в Україні виступають сільськогосподарські підприємства й громадяни, у користуванні яких перебуває майже 77 % території України. Аналіз даних, наведених у табл. 6, свідчить, що в Україні за останнє десятиліття відбулися відчутні зміни на краще у структурі землекористування і володіння землею. Оскільки держава сприяла розвитку різних форм господарювання на землі, то значно зріс обсяг земель, які перебувають у власності громадян або обробляються ними (13 %). За цей час практично розподілені всі землі колгоспів і більшої частини радгоспів. Однак структура галузевого розподілу земельного фонду в Україні все ж не відповідає цільовому використанню та функціональному його призначенню, ускладнює перехід економіки на ринкові засади та гальмує формування земельних відносин.

Таблиця 6. Динаміка земельного фонду України за землекористувачами

Землекористувачі	1950 р.		1980 р.		1990 р.		2000 р.	
	площа, тис. га	% до загальної площі	площа, тис. га	% до загальної площі	площа, тис. га	% до загальної площі	площа, тис. га	% до загальної площі
Сільськогосподарські підприємства,	49381,7	81,9	48407,1	80,2	47288,4	78,4	38381,2	63,6
в тому числі:								
недержавні	44053,2	73,0	35960,5	59,6	35041,1	58,0	35941,6	59,6
державні	5328,5	8,9	12356,3	20,5	12156,7	20,2	2391,5	3,9
міжгосподарські	—	—	90,3	0,1	90,6	0,2	48,1	0,1
Громадяни,	—	—	—	—	1940,6	3,2	7851,1	13,0

в тому числі селянські (фермерські) господарства	270,0	0,4	—	—	4,3	—	1206,6	2,0
Підприємства, організації, установи промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення	1970,5	3,3	1960,5	3,2	1986,3	3,3	2339,0	3,9
Лісгосподарські підприємства	6600,9	10,9	7139,1	11,8	6591,9	10,9	7232,0	12,0
Землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів	380,0	0,6	110,0	0,2	2053,4	3,4	3647,5	6,0
Інші землекористувачі	1751,7	2,9	2738,1	4,6	494,2	0,8	904,0	1,5
Разом по Україні	60354,8	100	60354,8	100	60354,8	100	60354,8	100

Аналіз динаміки структури сільськогосподарських угідь України (табл. 7) свідчить, що вона спотворена. У 2000 р., як і 50 років тому, вони займають дві третини території України (69,39 %). У структурі сільськогосподарських угідь частка ріллі в середньому становить 78 %, у деяких областях — Вінницькій, Черкаській, Кіровоградській, Херсонській — сягає 90 %, а в окремих районах — понад 95 %. Такого масиву розораних земель немає в жодній економічно розвиненій країні світу: у США та Великій Британії цей показник не перевищує 19 %, у Німеччині та Франції — 33 %, в Італії — 31 %.

Таблиця 7. Динаміка структури угідь України

Угіддя	1950 р.		1980 р.		1990 р.		2000 р.	
	площа, тис. га	% до загальної площі	площа, тис. га	% до загальної площі	площа, тис. га	% до загальної площі	площа, тис. га	% до загальної площі
Сільськогосподарські угіддя	45114,3	74,8	42558,1	70,5	42030,3	69,6	41829,5	69,3
Рілля	36104,0	59,9	34356,9	56,9	33570,8	55,6	32669,9	54,1
Багаторічні насадження	648,1	1,1	1157,7	1,9	1058,0	1,8	945,0	1,6
Сіножаті	3208,7	5,3	2227,4	3,7	2304,9	3,8	2336,4	3,3
Пасовища	5153,5	8,5	4809,5	8,0	5090,7	8,4	5501,6	9,1
Перелogi	—	—	6,6	—	5,9	—	376,4	0,6
Ліси та чагарники	7994,2	13,2	9993,5	16,6	10221,5	16,9	10403,3	17,2
Болота			759,6	1,2	884,0	1,5	946,0	1,6
Під водою			2359,5	3,9	2435,1	4,0	2426,2	4,0
Піски			219,7	0,4	167,9	0,3	166,2	0,3
Яри			267,8	0,4	199,1	0,3	141,2	0,2
Інші угіддя			4196,6	7,0	4416,9	7,4	4442,4	7,4
Разом по Україні	60354,8		60354,8	100	60354,8	100	60354,8	100

В Україні розроблена «Національна програма охорони земель на 1996—2010 рр.». Передбачається комплекс заходів, спрямованих на збереження, відтворення та поліпшення стану земельних ресурсів. На жаль, пункти програми щодо ґрунтозахисних заходів виконуються на 10 % і менше.

Основні напрями збереження та підвищення потенціалу земельних ресурсів пов'язані, насамперед, з використанням їх у сільському господарстві, де зосереджено 71,4 % усіх земель. Найважливішими серед них є:

— поліпшення структури розподілу земель серед власників і землекористувачів, приведення її до вимог сучасних економічних відносин;

— вдосконалення структури сільськогосподарських угідь, приведення їх площ до екологообґрунтованих норм, передусім — скорочення площ ріллі на 5—10 млн. га, а також перетворення деградованих, малопродуктивних земель на природні кормові та лісові угіддя;

— оптимізація структури посівних площ і сівозмін;

— застосування технологій, що забезпечують збереження і зростання в ґрунтах вмісту гумусу та основних поживних речовин.

Лісові ресурси. Нині ліси вкривають лише 17,03 % території України. Це низький показник порівняно із середньосвітовим (31,8 %) та європейським (33,45 %). Площі лісів та запаси в них деревини у нас значно нижчі, ніж в інших державах Європи: у Румунії вони вкривають 26 % території, Словаччині — 41 %, Польщі — 28 %, Німеччині — 30 %, Білорусі — 35 %, Росії — 46 %. На одного мешканця України припадає лише близько 0,18 га вкритої лісом площі. Причому за останні десятиліття цей показник у нас відчутно знизився (табл. 8).

Таблиця 8. Зміна площ лісосмуг в Україні за 1960—1996 рр.

Природно-господарські регіони, області	Наявність лісосмуг			1996 р. до 1960 р., %
	1960 р.	1996 р.		
	площа, тис. га	площа, тис. га	полезакисна лісистість, %	
Західне Полісся (Волинська, Рівненська та рівнинна частина Львівської)	6,5	0,5	0,0	7,6
Київське Придніпров'я (Житомирська, Київська, Чернігівська, Черкаська)	61,9	42,2	0,9	68,2
Лівобережне Придніпров'я (Сумська, Полтавська, Харківська)	85,0	58,8	1,3	69,2
Українські Карпати (Закарпатська, гірська частина Львівської, Івано-Франківська, Чернівецька)	6,1	0,3	0,1	4,9
Поділля (Тернопільська, Хмельницька, Вінницька)	44,8	22,2	0,7	49,6
Промислове Придніпров'я (Дніпропетровська, Запорізька)	81,2	94,3	2,6	116,1
Донбас (Луганська, Донецька)	64,2	58,5	2,1	91,1
Причорномор'я (Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська)	121,8	136,6	2,0	112,2
Крим (АР Крим)	19,1	26,6	2,3	139,3
Разом	490,6	440,0	1,5	89,2

Розрахунки В.Д. Байтали.

Це негативне явище, бо лісовим екосистемам, на відміну від аграрних, де відбувається щорічне відчуження врожаю з полів, властиві послідовне нарощування біомаси і різноманітність вирощуваної продукції. Лісові екосистеми, різні за площею, чергуються з трав'янистими екосистемами та з орними землями і перебувають у постійній взаємодії. А це, на нашу думку, ще один природний потенціал економічного зростання України. Отже, сільське і лісове господарство можна розглядати як керований механізм територіального регулювання штучних екосистем, удосконалення структури землекористування, регулювання родючості ґрунту, поліпшення стану навколишнього середовища.

Чинна класифікація лісів, покладена в основу організації лісового господарства в Україні, не забезпечує їхнього збереження та раціонального використання. Доцільно здійснити класифікацію лісів за напрямками та режимом використання. Необхідно також удосконалити структуру лісовиробничого комплексу, яка традиційно ґрунтувалася на використанні сировинних лісових ресурсів та включала лісгосподарський і ліспромисло вий комплекси.

Починаючи з 80-х років основним напрямом використання лісів України став екологічний. Та оскільки площа лісів нині менша від необхідної для утилізації викидів вуглекислого газу, постає завдання подвоїти її. Це найефективніший еколого-економічний захід. Такого зростання площі лісу можна досягти за рахунок його розширеного відтворення у процесі раціоналізації інших видів землекористування, перетворення змінених і ушкоджених ландшафтних комплексів на їхні культурні форми.

Мало піклуються у нас про озеленення міст та поселень міського типу шляхом створення навколо них лісопаркових зон. Ця проблема актуальна для всіх регіонів, особливо для промислових центрів Лісостепу та Степу, рівень озеленення яких становить лише 20—30 %.

Нагальною потребою є повне заліснення захисних смуг уздовж залізниць та автомобільних шляхів для запобігання процесам забруднення агроландшафтів, а отже, і сільськогосподарської продукції свинцем та іншими техногенними інгредієнтами.

Слід розробити норми співвідношення площі ріллі, луків, лісу і водних артерій залежно від кліматичних, ґрунтових умов і рівня культури землеробства в різних регіонах України.

Сьогодні чомусь практики забули про добре відомі науковцям корисні властивості лісосмуг, біологічно адаптованих до агроландшафтів. Вони сприяють підвищенню врожайності на захищених полях, що у 5—6 разів перевищує витрати, пов'язані з вилученням під лісонасадження земель. Наведемо тільки один приклад. Спостереження за динамікою буревіїв і станом

посівів на найуразливіших легких супіщаних ґрунтах у колгоспі «Червоний жовтень» Голопристанського району на Херсонщині показали, що на захищених полях (8 тис. га) посіви не постраждали від пилових бур 1960 і 1993 рр. Тут лісосмуги, кожна заввишки до 18 м, розміщені через 200—300 м перпендикулярно напрямку пануючих вітрів, створили систему взаємодіючих лісонасаджень. Полезахисна лісистість колгоспу — 4,7 %.

Важливою складовою ПРП є *водні ресурси*. На жаль, для України на початку нового століття характерне виснаження водних ресурсів, а також погіршення їх якості внаслідок забруднення. Як уже зазначалось, Україна має досить низький показник забезпеченості населення ресурсами річкового стоку. До того ж регіони країни дуже різняться між собою щодо забезпеченості ресурсами як поверхневих, так і підземних вод. Розвиток на базі окремих видів мінеральних ресурсів водоемного промислового виробництва у районах, де бракує води, ще більше погіршив загальне становище. Як наслідок — виникла необхідність у спеціальних заходах для забезпечення водою не тільки виробництв, а й населення.

Застарілі технології, що застосовуються у нас у промисловому і сільськогосподарському виробництві, потребують у два, а в деяких випадках — у чотири рази більше води, ніж ті, які використовуються у технологічно розвинених країнах. Це призводить, як відомо, не тільки до подорожчання продукції, збіднення ПРП, а й до погіршення екологічних показників через велику кількість забруднюючих речовин.

Велику стурбованість викликає стан малих річок, яких в Україні налічується 3736. Донедавна головна увага приділялася боротьбі з руйнуванням берегів та замулюванням річок і водойм. Але досвід останніх років показав, що для захисту водних ресурсів не можна обмежуватися створенням лісових смуг лише вздовж берегів річок. На нашу думку, лісоохоронні насадження потрібні на всій площі водозбору. Тоді вони сприятимуть випаданню додаткових атмосферних опадів, перехоплюватимуть і спрямовуватимуть у товщу ґрунту поверхневий стік із сільськогосподарських угідь і тим самим запобігатимуть розмиванню родючого ґрунту, замуленню і забрудненню річок і водойм мінеральними добривами.

За підрахунками фахівців, у найближчі 10—15 років необхідно додатково посадити 633 тис. га захисних лісонасаджень (з них уздовж малих річок — 44 тис. га), довести полезахисну лісистість до 30—40 %.

Оптимальні показники заліснення території такі: берегові насадження — 32 %, протиерозійні (гідрологічні) — 28 %, полезахисні — 3,5—6,0 %, пришлахові — 1,0 %.

Створення системи захисних лісонасаджень в агроландшафтах сприяє їх удосконаленню та формуванню нових — *лісоаграрних ландшафтів* як високопродуктивних, біологічно стійких і саморегулюючих систем. Вони здатні протистояти руйнуванню ґрунтів, зниженню їх родючості, оптимізувати структуру угідь, раціоналізувати використання земель. В цьому вбачаємо ще один нереалізований фактор природно-ресурсного потенціалу для економічного зростання України.

Серед складових ПРП мало використовуються у господарстві *ресурси вітру та сонця*. У 1999 р. у ФРН встановлено близько 60 тис. сонячних батарей, кожна з яких протягом року дала змогу зберегти майже 600 літрів рідкого палива. У нас же прагнення використовувати вітряні установки (наприклад, у Криму) не знайшло не тільки фінансової підтримки, а й розуміння їх значущості.

Невиправдано забутий і рекреаційний потенціал та природні лікувальні води.

Окремого розгляду потребує оцінка *стану платежів* за використання природних ресурсів та їх забруднення, а також розробка нормативно-правового регулювання у галузі природоохоронних і екологічних стандартів.

Говорячи про ПРП як фактор економічного зростання в Україні, необхідно враховувати його регіональну різноманітність, передумовою формування якої є *ландшафтне різноманіття*. Не спиняючись детально на визначенні цього поняття, зауважимо, що інформацію про нього можна отримати з карти ландшафтів та фізико-географічного районування території України.

Питання про ландшафтне різноманіття є актуальним не тільки у зв'язку з дослідженням ПРП України, а й у плані реалізації «Програми екологічної мережі України на 2000—2015 рр.», яка передбачає «розробку рекомендацій і методів збереження та відтворення ландшафтного різноманіття, в тому числі проведення оцінки сучасного стану природних ландшафтів».

Найбільша територіальна різноманітність природно-ресурсного потенціалу характерна для Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької областей, АР Крим. Разом з тим для Вінницької, Тернопільської, Донецької, Дніпропетровської областей ці показники — найменші у країні. Гірські системи — Українські Карпати і Крим — мають найбільш різноманітні природні ресурси внаслідок свого висотного розташування. На другому місці — Полісся. Більша одноманітність ПРП характерна для Лісостепу і Степу.

Отже, Україна має чималі ПРП і ландшафтне різноманіття. Окремі види природних ресурсів протягом багатьох років інтенсивно використовувались і тепер потребують захисту. Особливо це стосується земельних та водних ресурсів. З 1999 р. намітилися позитивні тенденції у видобутку окремих видів мінеральних ресурсів. За посиленої уваги до сировинної бази держави у 2010 р. Україна зможе задовольнити своє виробництво власною мінеральною сировиною на 82—85 %.

Багатство окремих видів ПРП, значний трудовий і науковий потенціал, працездатність українців, сприятливий клімат і географічне положення, привабливість окремих регіонів для інновацій — усе це створює умови для безперечного зростання

економіки України.

[Попередня стаття](#)

[Зміст](#)

[Наступна стаття](#)